

OSMANLI ŞEHİRLERİNDE VAKIFLAR VE VAKIF SİSTEMİNİN ŞEHRE KATTIĞI DEĞERLER

Mehmet Bayartan*

Çok uzun bir döneme damgasını vuran bir medeniyetin önemli parçalarını oluşturan şehirler, Osmanlı kültürünün bariz bir şekilde kendine has özellikleriyle bir sentez olma özelliğini taşımış ve yüzyıllar boyunca süren bir hükümlerliliğin aynı zamanda yapı taşları olmuşlardır.¹ Şüphesiz şehirleri de oluşturan bir sistemin mevcudiyeti söz konusudur. Şehirlerde mahallelere bölünmek suretiyle kurgulanmış olan bu sistemin temelinde, her biri önemli bir işlevsel grupta ele alınabilecek mekânsal yapılar yer almaktaydı. Bunların büyük kısmı vakıf anlayışıyla oluşturulmuş ve sürdürülebilirliğini vakıf sistemi içinde kazanmıştır. Osmanlı şehirlerinin gerek kuruluş ve gerekse gelişmesine büyük katkı sağlayan vakıflar, sosyal hayatın hemen hemen tamamına nüfuz etmiş, aynı zamanda şehirlerin silüetini ve mimarisini de oluşturmuştur.² Bunun yanı sıra mahallelerde görülen uyumun, dayanışma ve yardımlaşmanın bu sistemin iyi işleminde önemli derecede etkili olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim yardımlaşmanın ve dayanışmanın önemli bir kurumu haline gelen vakıf sisteminin, Osmanlı toplumunun gelişme sürecinde dikkate değer bir rolü vardır.³ Osmanlı şehir ve toplum hayatını derinden etkilemiş olan bu sistem, birçok araştırmaya konu olmuştur.

Bir mülkü kamu yararına ebedi olarak tahsis etmek anlamında kullanılan bir terim⁴ olan vakıf, ferdî çalışma ve gayretle elde edilen imkânların ve mal varlığının gönül rızasıyla paylaşılmasını öngören hukuki ve sosyal bir sistemdir. Bu sistemde, her türlü hırs ve tamahtan uzak bir şekilde, şahsi mal varlığı, kamunun kullanımına aktarılmakta, böylece şahsi imkânlar kamu hizmetine dönüştürülmektedir. Burada faydacı felsefenin aksine, diğer insanların lehine, şahsın feragati ve fedakârlığı söz konusudur. Vakıf sisteminde, katılımcılık ve paylaşma ruhu hâkimdir. Zira toplumun huzuru sağlanmadıkça, bireyin mutluluğunun sürekliliğinden söz etmenin mümkün olmadığı düşünülmektedir. O halde vakıf, bütün insanlığın mutluluğunu amaçlayan bir sistemler bütünüdür.

Vakıf yapan kişi feragatin ve başkalarına yardımcı olmanın mutluluğunu; vakıftan yararlanan kişi ise, bir ihtiyacını karşılamış olmanın hazzını duymaktadır. Bu, birbiriyle çelişmeyen ve biri diğerinin hazzını azaltmaksızın dalgalar halinde cemiyetin bütün fertlerini saran ve bu yönüyle sürekliliği amaçlayan bir hizmetler bütünüdür.⁵

Vakıf sistemi, tarihsel süreç içerisinde topluma, zamana ve mekâna bağlı olarak değişiklik göstermiş, çeşitli toplumlarda farklı şekillerde uygulanmıştır. Geçmişte oldukça eskiye inen vakıflar, kökeni konusunda kesin bir tarih olmamakla birlikte, Babil ve Sümerlerde vakıf kurulduğuna dair izlere rastlanmıştır.⁶ Örneğin Babil’de ruhunun selametini temin etmek isteyen dindar bir adam, bir mabet yaptırmış ve bu mabede tayin ettiği rahibin oturması için de bir mülk hibe etmiştir.⁷ Yine Boğazköy kazılarında ele geçen tabletlerde vakfiyelere⁸, M.Ö. 1290-1280 yıllarında Hitit Kralı Hattusilis tarafından düzenlenmiş bir vakfiye bulunmuştur. Vakfiyenin içeriği şöyledir: “Hitit Kralı Hattusilis kendisine düşman bulunan Armadataş’ı mağlûp ediyor, emlakini zaptederek bunlardan bir ev ile müstemilâtını Tanrıça İstar’a ibadet edilmek üzere vakfediyor.”⁹ Eski Yunan’da farklı bir uygulama mevcut olup vakfa benzer bazı kurumlardan bahsedilmektedir. Kişi malını başka birine belirlemiş olduğu kuralları kabul etmek ve değiştirmemek şartı ile hibe ve vasiyet etmekteydi.¹⁰ Roma ve Bizans’ta da vakıf kurumunun bir ölçüde gelişmiş olduğunu görmekteyiz. Bunun yanı sıra, İslâm memleketlerinde oldukça gelişmiş bir vakıf sisteminin mevcudiyeti dikkat çekicidir. İslam âleminde ilk vakıf, 706 yılında, Emevi Halifesi Abdülmelik oğlu Velid tarafından, başkent Şam’da yaptırılan “Ümeyye Camii” için kurulmuştur.¹¹ Türkler, İslamiyet’i kabul etmeden önce Buddha dinine bağlı olan birçok vakıf kurmuşlardır.¹² Yine konuyla ilgili olarak Doğu Türkistan’ın Turfan bölgesinde yapılan araştırmalar sonucu elde edilen Uygur vakfiyeleri hakkında tam bir hüküm vermek mümkün olmamakla birlikte, bu vakfiyelerin yaklaşık olarak M.Ö.13.-12. asırlarda meydana getirildiği anlaşılmaktadır. Bu ise, bize şu önemli noktayı bir dereceye

⁵ Bahaeddin Yediylidiz, “Vakıf,” *İslam Ansiklopedisi*, c.XIII, M.E.B. Yay., 1986 İstanbul, s.153-154.

⁶ Hüseyin Hatemi, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Vakıf,” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul 1985, c.6, s.1660.

⁷ İsmet Kayaoğlu, “Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler,” *Vakıflar Dergisi*, sayı 11, 1976, s.50.

⁸ İsmet Kayaoğlu, a.g.m., s.50.

⁹ Bülent Köprülü, “Tarihte Vakıflar,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.VIII, sayı 3-4, 1951, s.491.

¹⁰ İsmet Kayaoğlu, a.g.m., s.50.

¹¹ Neşet Çağatay, *Güncel Konular Üzerine Makaleler*, Türk Tarih Kurumu Yay., VII. Dizi, Ankara 1994, s.8.

¹² Halim Baki Kunter, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd,” *Vakıflar Dergisi*, c.1, 1938, s.107.

* Y. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, byrtn@istanbul.edu.tr

¹ Mehmet Bayartan, “Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri,” *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, sayı 13, 2005, s.88.

² Adnan Ertem, “İstanbul Vakıfları,” *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, Haz: Şevket Kamil Akar, Klasik Yay., İstanbul 2004, s.328-329.

³ Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehirlerinde Bir İdari Birim: Mahalle,” *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, sayı 13, 2005, s.105.

⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.III, MEB Yay., İstanbul 1993, s.577.

kadar aydınlatılabilme imkânı tanımaktadır. Bilindiği üzere, Asya'da yerleşik bulunan Uygur kabileleri İslâmiyet'i ancak 15inci asırda kabul etmişlerdir. Demek oluyor ki, bu Türk kavimlerinde vakıf fikri, İslâmiyet'ten önce doğmuş fakat olgunlaşmamıştır.¹³

Vakıf sistemi, İslâmiyet'in kabulünden sonra özellikle Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Türk dünyasının sosyal, kültürel ve ekonomik hayatına damgasını vurmuştur. Osmanlılarda Orhan Gazi, İznik'te ilk Osmanlı medresesini kurarken onun idaresi için yeterli geliri temin edecek gayrimenkul de vakfetmişti. Bu medrese kısa sürede değerli ilim ve devlet adamları yetiştirdi. Orhan Gazi'nin Adapazarı, Kandıra ve Bursa'da inşa ettirerek vakfettiği cami, medrese, zaviye, imaret, aşevi, misafirhaneler ilk Osmanlı vakıfları olarak anılmaktadır.¹⁴ Orhan Gazi tarafından İznik medresesiyle yapılan mütevazı başlangıçla birlikte, vakıf sistemi bir devlet politikası olarak teşvik edilmiş kısa sürede bütün Osmanlı ülkesinde birçok medrese kurulmuştur.¹⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük veya büyük hemen her yerleşmesinde önemli bir yer işgal eden vakıflar, şehir yerleşmelerinde daha fazla gelişmiş ve bu dönemde gerçekleştirilen faaliyetler açısından ön plana çıkmıştır.

Başta padişahlar olmak üzere sadrazamlar, devlet adamları ve varlıklı kişiler, az veya çok gücüne göre vakıf yapmışlardır. Osmanlılar oluşturdukları vakıfları, büyük bir inançla ayakta tutma, geliştirme ve sürekli kılmaya önem vermiştir. Osmanlı devleti, bazı müesseselerde olduğu gibi vakıf konusunda da kendinden önceki devletleri örnek almıştır. Daha beylikler zamanında başlayan sistem,¹⁶ devletin siyasî ve malî gücünün artması ile paralel olarak gelişmiştir. Bizzat padişah veya saray mensupları tarafından kurulup yönetilen vakıflar, "Mazbut vakıflar" bir diğer ismi ile "Selâtin Vakıfları" olarak bilinir. Özel şahıslar tarafından kurulan vakıflar ise Osmanlı'da önemli bir yere sahip olup mütevelliler tarafından yönetilmiştir. Özel şahıslar tarafından kurulan vakıfların denetimi kadılar tarafından yapılmaktaydı. Her kadı kendi bölgesindeki vakıfları emrindeki müfettişlere teftiş ettirir, bazen de bizzat kendisi teftiş ederdi. Yıldırım Bayezid zamanında şahıslar tarafından kurulan vakıflar ise "müfettiş-i ahkâm-ı şer'iyye" tayin edilerek teftiş ettirilirdi.

On sekizinci yüzyıldan itibaren vakıf kurumlarının çözülmeye başlamış olduğu görülür. Zira devletin doğrudan müdahaleleri ve belediye düzeni

¹³ Bülent Köprülü, "Tarihte Vakıflar," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.VIII, sayı 3-4, 1951, s.491.

¹⁴ Ali Himmet Berki, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı," *Vakıflar Dergisi*, c.5, 1962, s.127-128.

¹⁵ Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Yay.Haz., E.Ihsanoğlu, IRCICA Yay., İstanbul 1994, s.260.

¹⁶ Kütahya'da Germiyanoglu Yakup Çelebi'nin imaretine ait 1414 tarihli taş vakfiye bunun en güzel örneklerinden birini teşkil eder.

karşısında kent düzeni, giderek güçleşen sorunlarını çözmeye yeterli olamamıştır.¹⁷ Kent toplumunun ve kurumlarının, toplumsal ve ekonomik değişimin en önemli tarihi olan 1839 tarihinden (Tanzimat Fermanı'nın ilanı) sonra külliye, Osmanlılar için yeni olan kamu binası anlayışına doğru kaymıştır. Sadece cami ve türbeler, bu dönemde vakıf kurumunun mimari aktarıcısı olarak kalmıştır.¹⁸

II.Meşrutiyet devrinde vakıfların durumunu düzeltmek için çeşitli fikirler ileri sürülmüş ve bu konuda kanun tasarıları hazırlanmıştır. Ancak 1911'de Evkaf Nezareti'ne sadece işlenmeyen topraklarla harap bina arsalarını satarak elde edilen paralarla; cami, ilkokul, medrese ve hastahane yapma yetkisi veren kanunun çıkarılmasından başka bir şey yapılmamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetleri devrinde, Şer'iye ve Evkaf Vekâleti ismini alan vakıf idaresi, 1920 tarihinde çıkarılan bir kanunla müdürlük haline getirilip, geçici olarak Başvekâlet'e bağlanmıştır. Vakıf meselesinin milletin gerçek menfaatlerine uygun bir şekilde halledilmesiyle ilgili ilk tedbir, Cumhuriyet'in ilanından sonra, 22 Şubat 1926 tarihli bir kanun ile alınmıştır. Bu konuda "milli ve terkedilmiş topraklar dışında", doğrudan doğruya idare edilen vakıfların da belediyeler ve umumi menfaatlere yarar başka kuruluşlara, mesela devlet fabrikalarına satılabilmesi kabul edilmiştir. Osmanlılarda 1826'da kurulan Evkaf Nezareti'nden önce vakıflar, vakıf kuran kişilerin (vâkıf) şartlarına göre idare ediliyor, bunlar ayrı nezaretlerce kontrol ediliyorlardı. Fakat genişleyen vakıfları bir elde toplamak ve muhtelif idarelerde hüküm süren yolsuzluklara son vermek üzere vakıflar, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla tek çatı altında toplanmış ve buradan idare edilmiştir.¹⁹ Eski vakıfların idaresini tanzim eden vakıflar kanunu ise, ancak 5 Haziran 1935'te çıkarılabilmektedir.²⁰ Kısaca geçirdiği evreler ve özellikle Osmanlı devlet nizamındaki yeri hakkında bilgi vermeye çalıştığımız vakıf sistemi, bundan sonra, tarihteki yerini ve fonksiyonunu yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır.

Vakıfların Şehre Kattığı Değerler

Osmanlı şehirlerinde çeşitli hizmetlerin yerine getirilmesinde büyük bir önem arz eden unsurlardan birisi de vakıflardır. Vakıflar; genel olarak, şehrin bütününe ilgilendiren her türlü hizmet; cami, okul, kitaplık, hastane, han, çeşmeler, sebiller, imaretler, su getirme ve bu tesislerin bakımı, hatta bazen mezarlıklar ve bunlara benzer birçok hizmet, vakıf kanalıyla yapılmışlardır. Batı

¹⁷ Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti – Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Çev. Aslı Ataöv, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1999, s.76.

¹⁸ M.M. Cerasi, *a.g.e.*, s.282.

¹⁹ B.Yediyıldız, *a.g.m.*, s.163-164.

²⁰ gös. yer.

dünyasında kilisenin, belediyenin ya da hükümetin yaptığı işleri Osmanlı'da geniş ölçüde fertlerin kurdukları vakıflar yapmıştır.²¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte vakıf müessesesi son derece yaygınlaşmış, devletin yerine getirmekle yükümlü olduğu hemen her konudaki kamuya yönelik hizmetler, vakıflar tarafından yürütülmüştür. Özellikle Tanzimat'ın ilanına (1839) kadar, eğitim-öğretim hizmetleri, sağlık hizmetleri, belediye hizmetleri, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, hatta askeri alanda kurulan vakıflarla, dini ve ahlaki açıdan toplumun yararlandığı her türlü hizmet, bu müessese tarafından sürekli ve kesintisiz bir şekilde sağlanmıştır.²² Osmanlı İmparatorluğu devrinde gelişen vakıfların toplum içindeki yeri ve önemine şu şekilde işaret edilmektedir. Bir kişi vakıf bir evde doğar, vakıf bir beşikte uyur, vakıf mallarından yer ve içer, vakıf kitaplarından okur, bir vakıf mektebinde hocalık yapar, maaşını vakıf idaresinden alır ve öldüğü zaman vakıf bir tabuta konulup, vakıf bir mezarlığa gömülürdü.²³ Dolayısıyla vakıflar, Osmanlı toplum hayatına önemli değerler katan büyük bir yer işgal etmekte idi. Zira vakıflar, sosyal hizmetlerin neredeyse bütününe kapsayan bir özellik taşımaktaydı.

Osmanlı kentinde, tarihin her aşamasını kat etmiş ve ticaretin yayılmasında daha gelişmiş bir kent kültürünün yapılaşmasında varlığını sürdürmüş kurumsal öğeler ve kavramsal kategoriler vardır. Bu devamlılıkların belki de en önemlisi "Vakıf" kavramıdır. Vakıflar, kentleşmede sadece kentle ilgili niceliklerin büyümesini sağlamamış, aynı zamanda kent parçalarındaki kurumsal ve yapısal bir bağ teşkil etmiştir.²⁴ Dolayısıyla her açıdan böylesine önemli bir müesseseyi, şehir fonksiyonları açısından bir hizmetler bütünü olarak tanımlamak hiç de yanlış olmayacaktır.

Şehir Fonksiyonları Açısından Vakıflar

Şehrsel fonksiyonlar açısından ele aldığımızda, neredeyse tüm hizmetlerin içerisinde az çok fakat mutlak surette bir yer işgal eden vakıflar, şehirlerin genel fonksiyonları olarak nitelendirilen iktisadi, idari-siyasi ve kültürel-sosyal açıdan gerçekleştirilen hizmetler bakımından değerlendirilmesi gereken bir konu olmuştur. Vakıflar bu açıdan ele alındığında, genel

²¹ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri. Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler," *Vakıflar Dergisi*, sayı 3, 1968, s.67.

²² Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s.2.

²³ Esat Arsebük, *Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku I*, İstanbul 1938, s.298.

²⁴ Maurice M. Cerasi, *a.g.e.*, s.70.

fonksiyonlar içerisinde mütalaa etmek gerekir. Buna göre vakıfları, şehrsel fonksiyonlar²⁵ bakımından üç kısma ayırmak mümkündür.

- a) Vakıflar ve iktisadi hizmetler
- b) Vakıflar ve sosyal-kültürel hizmetler
- c) Vakıflar ve idari-siyasi hizmetler

a) Vakıflar ve İktisadi Hizmetler:

Vakıflar, ülke ticaretine ve ekonomik hayatın gelişmesine olumlu etkileri olan bir müessese idi. Nitekim hemen bütün şehirlerde vakıf ticaret hanları bulunmaktaydı. Şehirlerarası yollar, önemli stratejik mevkilere kervansaraylar yaptırılarak sürekli işler halde tutulmuş, böylece yolcu ve tacirlere yol güvenliği ve konaklama imkânı sağlanmıştı. Vakfiyelerine baktığımızda, kervansaraylara yerli-yabancı, hür-köle, erkek-kadın, müslim - gayr-i müslim herkesin kabul edildiğini, yolcuların gıda, ilaç hatta ayakkabı ihtiyaçlarının karşılandığı ve hayvanlarına da bakıldığını öğrenmekteyiz. Ücretsiz hizmet sunan kervansaraylar, vakfedenlerin bıraktığı gelirlerle bu fonksiyonlarını yüzyıllar boyu sürdürmüşlerdir.²⁶ İktisadi açıdan bakıldığında, vakıf müessesesinin, asırlar boyunca insanların mal varlıklarını belirli amaçlarla toplum yararına tahsis etmesiyle doğmuş ve gelişmiş olduğu dikkati çeker.

Şehirlerde, fakirlerin parasız yıkandıkları hamamlar mevcuttu. Sebillerde buzlu su, hatta şerbet dağıtılırdı. Yol, kaldırım ve köprü yapımını vakıflar sağlıyordu. Bazı hayır sahipleri kurdukları vakıflarla "kandilciler" tutuyor, yine vakıf geliri ile kandil ve yağ alarak sokakları aydınlatıyorlardı. Sokakların temizlenmesi ve umumî helâlar için vakıflar kurulmuştu. Bekçi ücretleri vakıflardan ödeniyordu. Vakıf hastahanelerinde her din ve ırktan insan tedavi ediliyor, gerektiğinde ücretsiz ilaç veriliyor, doktor temin ediliyordu. İmaretlerde yoksullara, yolcu ve misafirlere her gün bir veya iki öğün yemek yediriliyordu. Bütün bu hizmetlerin gerçekleştirilmesinde vakıflar bir yandan binlerce görevliye maaş ödüyor, öte yandan yüz binlerce insana hizmet götürüyordu. Böylece vakıflar yoluyla gelir dağılımındaki dengesizlikler asgariye indirilirken, yine aynı sebebe bağlı olarak ortaya çıkabilecek sosyal patlamaların da kısmen önü alınmış oluyordu. Diğer taraftan, şehirlerarası münakalenin temini için sayısız yol, köprü, fener ve kalelerin inşası, büyük ticaret yolları üzerindeki konak yerlerine kervansarayların tesisi, vakıflar sayesinde gerçekleşmiş ve bakım masrafları vakıf gelirlerinden sağlanmıştır. Bütün bunların yapımı, tüccar ve hacıların seyahatini kolaylaştırmak, yol emniyetini temin etmek, yolcuları barındırmak ve doyurmak gayesini

²⁵ Süha Göney, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1995.

²⁶ Ahmet Ağmanvermez, "Bir Vakıf Medeniyeti Olarak Osmanlı", <http://www.e-tarih.org/makaleler.php?sayfa=makaledetay&makaleno=1173> (01.09.2008)

gütmekteydi. Mesela bir Selçuklu hanının vakfiyesinde, hana gelen her sınıf ve dinden yolculara yiyecek, ayakkabı ve hayvan yeminin verilmesi şart kılınmıştı.²⁷ Yabancıları ve yolcuları misafir etmek bakımından, tekke ve zaviyelerin de mühim hizmetler gördükleri unutulmamalıdır.²⁸

Bugün için olduğu kadar geçmişte de, yolcunun her türlü şartlarda huzur ve güvenliğinin sağlayarak bir yerden başka bir yere ulaşmasını sağlamak, devletler için önemliydi. Bu bakımdan Selçuklularda olduğu gibi Osmanlılarda da, yolcuların istirahatını ve güvenliğini sağlayacak tarzda bir ulaşım sistemine sahip olmaya büyük özen gösterilmiştir.

Osmanlılarda yerleşim birimleri arasındaki yollarda temel altyapı hizmetlerine önem verilmiştir. Temel altyapı hizmetleri; konaklama ve diğer sosyal ihtiyaçların karşılanabildiği sistemlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ticareti ve güvenli ulaşım sistemleri açısından konaklama ve pazar yerleri gibi sosyal ve iktisadi faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesini sağlayan hizmetler de, büyük ölçüde vakıflar tarafından oluşturulmuştur.

Yollar üzerinde veya şehirlerde kurulmuş olan han veya kervansaraylar, ortası avlu ve çevresi geniş kerevetlerle çevrili, etrafı bir nevi surla koruma altına alınmış yerlerdir. Bu tesisler sayesinde misafirlerin ve tüccarların emniyet içinde seyahat etmeleri sağlanmıştır. Bu sebeple de ticaret hayatının canlanmasında önemli rol oynamıştır.²⁹

Bugün belediyelerin yaptıkları hizmetler, eski İslâm şehirlerinde umumiyetle vakıflar yoluyla gerçekleştirilmekteydi. Bunların başında şehirlerin su ihtiyacının temini gelmektedir (H. Güneri, "Vakıf Suları ve Su Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, IX, 67-69). Bu gaye için, vakıf olarak, su bendleri, su kuyuları, çeşmeler ve yazın bedava soğuk su dağıtılması maksadıyla sebiller inşa edilmiştir. Sebillerin suyunu soğutmak için bazı vakıflar, buzluklar tesis ederken, diğerleri vakfiyelerinde bu iş için kar satın alınmasını hükme bağlamaktadır. Bazı vakıflar da kışın Müslümanların abdest almaları için sıcak su hazırlanan abdesthaneler yaptırılmıştır. Su ile ilgili bu kuruluşlar arasında hamamlar da unutulmamalıdır. Bunlar umumiyetle vakıfların gelir kaynakları arasında bulunmakla beraber, fakirlerin bedava yıkanabildikleri hamamların mevcudiyeti de bilinmektedir. Bu tesislerin bakımı ve işletilmesi için, Osmanlı

²⁷ Türkiye'de kervansarayların ve hanların bir listesi ve haritası için bkz. F. Berkol, "Türk Vakıf Kervansarayları ve Bugün Turizm Hizmetinde Kullanılmaları," *Vakıflar Dergisi*, c.X, 345-366.

²⁸ B.Yediyıldız, a.g.m., s.171.

²⁹ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995, s.155.

devri Türk vakıfları, muhtelif adlar altında hizmetçiler tayin etmiş ve bunlara maaş bağlamıştır.³⁰

Bina ve kuruluşların devamlı işleyebilmesi için düzenli gelire ihtiyaç vardı. Bu sebeple vakıfların umumi masraflarının karşılanabilmesi ve bilhassa çalışanların ücretlerinin ödenebilmesi için, vakıf kurucusu tarafından (vâkıf) taşınır ve taşınmaz mallar vakfedilmiştir. Bular arasında araziler (bazı köylerin tamamı, her türlü ziraat işletmeleri, çiftlikler, tarlalar, bağlar ve bahçeler), bütünüyle cemaat ve aşiretten alınan vergiler, mesken olarak kullanılan binalar, dükkânlar veya iktisadi gaye için yapılmış yapılar ile deri, gemi, nakit para gibi menkuller yer almaktaydı. Bunların dışında mülkiyeti devlete ait bulunan miri arazinin vakıf haline getirilmesi usulünün de çok yaygın olduğu görülmektedir. Selçuklular döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de mülkiyeti devlete ait olan miri toprakların vakıf haline getirilmesi daha yaygın bir şekilde devam etmiştir. Ancak vakfedilen şey bu arazilerin çıplak mülkiyeti değildi; üzerinde çalışan kimselerin devlete ödemek zorunda oldukları vergiler veya arazinin tasarruf hakkı da vakfedilmişti.³¹

Yapılan bazı araştırmalara göre, Osmanlılardaki toprak vakıfları üç kısımda mütalaa edilmiştir.³²

1- *Sipahilerinin mülkü olan (memluke) öşri veya haraci toprakların vakfedilmesiyle meydana gelenler.* Bunlar mülkiyeti devlet tarafından satılmış veya imar ve ihya maksadıyla kolonizatör Türk dervişlerine ve kırsal alanlarda zaviye sahiplerine mülk olarak terk edilmiş boş toprakların vakıf haline getirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

2- *Malikane –divani sistemine bağlı toprakların vakfedilmesi şekli.* Bu durumda topraktan ve toprak üzerinde yaşayan köylülerden, elde ettikleri mahsulün beşte biri, yedide biri veya onda biri olarak alınan vergi vakfedilmiştir.

3- *Sadece toprak üzerinde yaşayan kimselerden alınan vergilerin vakfedilmesi şekli.*

Şunu özellikle belirtmek gerekir ki, Anadolu ve Rumeli topraklarında tımar sisteminin uygulanıyor olması, Osmanlı Devleti'nde vakıfların olağanüstü gelişmesine sebep olmuştur. Fakat Selçuklu ve Osmanlı devirleri Türk toplumunda, hayır kuruluşlarının ve bu amaçla meydana getirilen yapıların hepsinin mali kaynağının temelinde, görevle ilgili tahsisler ve temlik edilmiş

³⁰ B.Yediyıldız, a.g.m., s.170-171.

³¹ B.Yediyıldız, a.g.m., s.156-157.

³² Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Vakıflarının İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, c.I, 1944, s.15.

araziye ait gelirler yer almaz. Bunların bazıları ticari gelirlerle, yani kaynağında hiçbir devlet tahsisi bulunmayan, tamamen özel kazançlarla meydana getirilmiştir.³³

Bütün bunlarla birlikte imparatorluğun en önemli iktisadi kaynağı olan zirai sahada yapılan büyük imar ve ıslah işlerinin de bazen vakıflar yoluyla yapıldığını görmekteyiz. Nitekim bu konuda büyük projeler hazırlanmış ve tatbik edilmiştir.³⁴

Vakıfların, bir taraftan aile mensuplarını, vakıftaki vazifelere vakıf hizmetlerine tayin ederken, diğer taraftan kendi mesleğinden olanları kolladığı görülmektedir. Ayrıca, mahalle, kasaba veya şehir sakinlerinin istifade etmeleri için vakıflar tesis olunduğu ve Osmanlılarda köy veya mahalleye ait avarız vergilerinin ödenmesi için kurulmuş birçok vakfın mevcudiyeti de bilinmektedir.

Bu dar çerçeveyi aşarak, hayat şartları bakımından insanlar arasında mevcut farkları mümkün mertebe azaltmayı, zenginle fakir arasında nisbi bir denge kurmayı hedef alan vakıfların sayısı da oldukça kabarıktır. Bazı vakfiyelerde, vakıf köylerde çalışan reyanın, hususiyile vâkıfın evladı tarafından rahatsız edilmemesi ve gerektiğinde bunların cebren, adamlarıyla birlikte sürülmesine dair hükümler konulmuş, böylece köylünün huzurunun teminine çalışılmıştır³⁵.

Ayrıca, vakıfların kurmuş olduğu tesislerde belirli hizmetlerin yürütülebilmesi için çalıştırılan görevliler dikkate alındığında, bu müessesenin çok geniş bir istihdam alanı oluşturduğu da görülür. Nitekim *Mülhak* ve *Müstesna* vakıflar ile bu vakıfların işletme ve hizmet alanlarında ücret karşılığında görev yapanlar ile vakıf taşınmazları üzerinde bir iş kurarak, kendi hesaplarına çalışanlar hariç; II. Meşrutiyetin ilanında, Evkaf Nezareti'nden aylık alanların sayısı 8.000'i aşarken, 1911'de Osmanlı Devleti genelinde çalışan toplam memur sayısı 97.225 idi.³⁶

Görülüyor ki, memleketin her köşesinde iktisadi zenginliğin önemli bir parçası ve göstergesi olan vakıflar, bugün ancak devlet teşebbüsü ve parasıyla yaptırılacak kadar önemli menfaatleri ilgilendiren işlerin, vakıf tesisler

³³ Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Donem İmar Sistemi*, İstanbul 1985, s.335-336.

³⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, sayı 2, 1942, s.58.

³⁵ B.Yediyıldız, a.g.m., s.72.

³⁶ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıflar*, İstanbul 1995, s.27.

yoluyla gerçekleştirilmiş olması, devrin teşkilatı, zihniyeti hakkında bize açık bir fikir vermektedir.³⁷

b) Vakıflar ve Sosyal-Kültürel Hizmetler

Osmanlı şehirlerindeki vakıfları, sosyal ve kültürel hizmetler açısından ele aldığımızda, toplumun ihtiyaç duyduğu her alandaki hizmetlerin vakıf yoluyla yapıldığı görülebilir. Dolayısıyla vakfın en makbulü, *insanların en acil ihtiyaçları olan şeyi vakfetmektir* anlayışından hareketle, insanlara faydalı olabilecek her türlü dini-ahlaki ve sosyal hizmetler vakıflar kanalıyla sağlanmıştır. Vakıfların bu hizmetleri, bölgelere, zamana ve vakıf kurucusunun şahsi kabiliyet ve düşünce tarzına göre ihtiyaç duyulan şeyler sürekli olarak değişkenlik arz ettiğinden, vakıf kanalıyla yürütülen hizmetler de aynı oranda farklılık arz etmiştir.³⁸

Şehir bünyesinde yer alan camiler, bir ibadet mahalli olması yanında, Müslümanların işlerini gördükleri ve herhangi bir devlet emri veya kararının görüşülüp neticelendirildiği bir yer olarak da kullanılmıştır. Her semtin camiine gelen hükümet tebligatı, buradan halka açıklanırdı. Mimari alanda mükemmelliğe ulaşan Osmanlı camileri, hemen her şehirde, hükümdar, hükümdar ailesi, yüksek devlet adamları ve hayırsever halk tarafından yaptırılmıştır. Özellikle İstanbul'daki padişahlar tarafından inşa ettirilen selâtin camileri birer mimari şaheserdir. Camiler dini fonksiyonları yanı sıra İslâm devletlerinde eğitim-öğretiminde, kültür hizmetlerinde, kamu yönetiminde, adalet hizmetlerinin yerine getirilmesinde ve askeri gayelerle de hizmet vermiştir. Nitekim camiler aynı zamanda eğitim ve öğretim yapılan kurumlar arasında önemli bir yer tutmaktadır. Keza Osmanlıların ilk zamanlarında kadılar, görev yapacakları yerdeki camiye götürülür, tayiniyle ilgili berat orada okunur ve merasim yapılırdı. Davalar ise yine bu camilerde görülürdü.³⁹

Eğitim hizmetlerinde, vakıf gelirlerinin tahsis edildiği sahalardan biri olan eğitim kurumları iki grupta toplanabilir:

- Sıbyan mektepleri, medreseler, dar'ül-kurra ve darü'l-hadis'lerde yapılan eğitim,
- Halkın talim ve terbiyesi ile ilgili kurumlar.

İlk eğitim kurumlarından olan sıbyan mekteplerinde, bir *hace-i mekteb*, çocuklara Kur'an okumayı öğretmekte, dini amellerle ilgili bilgileri vermekteydi. Birçok vakfiye, mektep hocasının, müsamahakâr, nazik, aynı

³⁷ Ömer Lütfi Barkan, a.g.m., s.359.

³⁸ Cevdet Dadaş vd., *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya Vakıfları*, Kütahya Belediyesi Kültür Yay., II, c.1, Kütahya 2000, s.9.

³⁹ Y.Halaçoğlu, a.g.e., s.154.

zamanda çocukları talim ve terbiye ile salâhiyetli olmasını şart kılıyordu. Umumiyetle mektep hocasının *halife-i mekteb* adıyla anılan bir de yardımcısı vardı. Vakıf gelirlerinden, ücret ve burslar dışında, hoca ve talebelere elbise veriliyor veya bedeli kendilerine ödeniyor; İlkbaharda “eğlenmek ve kederlerini dağıtmak” için yapacakları gezinin masrafları da karşılanıyordu.

İslam dünyasında, darü'l-hadis, darü'l-kurra ve medreselerin büyük bir kısmı da vakıf olarak yapılmış ve bütün masrafları vakıflar tarafından karşılanmıştır. Bu medreselerle ilgili vakfiyelerde, medreselerin tedris heyetinden (*müderris, mu'id-i ders, danışmend, muhaddis, mu'allim-i fera'iz, muallim-i hat, vaiz, şeyhü'l-kurra* vs.), kütüphanesi olanlar için *hafizü'l-kütüb* ve diğer hademelerin tayinleri, okutulacak dersler için ödenecek ücretler ile ilgili medreseler hakkında kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Vakıflar sayesinde medreseler, tam muhtariyete sahip birer eğitim müessesesi haline gelmiştir. Selçuklulardan itibaren bütün İslâm dünyasında, bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan pek çok medresenin vakıf olarak kurulduğu söylenebilir. Ancak medreselerindeki tedrisatı, vâkıfının hayat görüşü ve temayülleri ile mahdut olduğu görülmektedir. Mesela, Nizamiye Medreseleri'nin, o devirlerde yaygın olan sapık görüşlerle mücadele gayesiyle kurulduğu ve vakfın şartları mucibince müderrislerinin Şaf'i mezhebi mensupları arasından seçilmesi gerektiği vakfın şartları arasında belirtilmiştir. Daha sonra diğer mezheplerden birini veya hepsini birden okutan veya tıp eğitimi veren medreseler (Süleymaniye medresesi gibi) de kurulmuştur.⁴⁰ Ancak, zamanla vakıf müessesesi, medreselerdeki müderrislik ve diğer hizmetlerin babadan oğula geçen birer meslek haline getirilmesine vasıta olarak kullanılmıştır. Mesela XVIII. asırda Türkiye'de, medrese kuran ve onlara vakıflar tahsis edenlerden büyük bir kısmı müderristir. Bunlar, medresenin müderrisliğine önce kendilerini, sonra da nesilleri tükeninceye kadar çocuklarını ve çocuklarının çocuklarını tayin etmişlerdir. Medrese vakfi yapanlardan kendileri müderris olmayanlar da, önce ismen başka bir müderrisi tayin etmekle beraber, müderrisliğin daha sonra bu müderrisin çocuklarına geçmesini şart koşmuşlardır. Medreselerdeki diğer vazifeler de evlada meşrut bulunmaktadır.⁴¹

Evkaf-ı Hümayun Nezareti, muhtelif tarihlerde, sıbyan mekteplerinin üstünde, Mekteb-i Ulum-i Edebiye, Medresetü'l-hattatin gibi tedris müesseseleri ile kütüphaneleri yeniden teşkilatlandırmış, Evkaf-ı İslâmiye

⁴⁰ Tuncay Zorlu, “Süleymaniye Tıp Medresesi I,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.III, sayı 2, 2002, s.79-122; “Süleymaniye Tıp Medresesi II,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.IV, sayı 1, 2002, s.65-97.

⁴¹ B.Yediyıldız, a.g.m., s.169.

Müzesi, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası ve Müessesat-ı İlmiye-i Vakfiye İdaresi'ni kurmuştur.⁴²

Vakıflar sadece ibadet, eğitim, sağlık ve ulaşım gibi toplumsal temel ihtiyaçları konu almaz. Genelde ve özelde insanların toplumsal hayat içinde kaliteli bir yaşam tarzına sahip olabilme ve bunu sürdürübilme amacını kapsayan bir özellik taşır. Nitekim sel, yangın, deprem, hastalık, fakirlik, borçluluk gibi zaruretlerin giderilmesi, acizlerin doyurulup giydirilmesi, tedavi ettirilmesi, iş kurmak isteyenlere sermaye bulunması, borçtan mahkûm olmuşların borcunun ödenmesi, yolcuların sıkıntılarının giderilmesi vb. gibi insanlara yardım etmek için “Avarız Vakıfları” kurulmuştur. Avarız vakıfları, toplumsal bütünlüğün ve yardımlaşmanın Osmanlı toplundaki sosyal hizmetlerin güzel örneklerinden birini teşkil eder.

Vakıflar, aynı zamanda kişilerin mallarını belli amaçlara tahsis etmesiyle, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma esasına dayalı hukuki bir müessesedir. İnsanların olgunlaşarak kemale ermek amacıyla içinde yaşadıkları toplumun medeniyet seviyesini yükseltme çabalarında, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma duygusunu rolü inkâr edilemez. Çünkü insanların her alanda ilerlemelerine engel olan isyan, ihtilal ve anlaşmazlıklardan meydana gelen felaketlerin ilacı, karşılıklı yardımlaşmadır.⁴³

İnsanlar gerek fikri kapasite açısından, gerekse bedensel ve parasal güç açısından birbirinden farklı yaratılmış olup kuvvetli ve zayıf olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Zayıfta korunma ve yardım isteme arzusu; kuvvetlilerde ise, sahip çıkma ve himaye etme duygusu görülür ki, bu hisler insanları toplum halinde yaşamaya sevk eder. Toplum hayatının varlığını koruyan intizam ve asayişin en önemli şartı ise, insanların bu iki tabaka arasında boşluk kalmaması ve sosyal dengenin korunmasıdır ki, bu tabakalar arasında yakınlaşmayı sağlayan temel faktör karşılıklı yardımlaşmadır.⁴⁴

Bu anlayıştan hareketle Osmanlı toplumunda; cami, tekke, zaviye, kalenderhane, türbe, kabristan, namazgâh, medrese, mektep, kütüphane, imaret, kervansaray, tabhane, misafir evi, dur evi, gölgelik, sığınak, hastahane, tıp medresesi, ayakta tedavi yeri (dispanser), hamam, kuyu, su yolları, çeşme, aşevi, kaldırım, köprü, muvakkithane gibi vakıfların yanı sıra, öksüz kızlara çeyiz verilmesi, borçlu olduğundan dolayı hapiste bulunanların borçlarının ödenmesi, köy ahalisinin yaşlılarına elbise verilmesi, kale ve istihkâmlara veya donanmaya yardım edilmesi, askerin donanımı, deniz feneri inşası, yetimlere, dul kadınlara ve muhtaçlara yardım edilmesi, çocukların baharda açık havada

⁴² B.Yediyıldız, a.g.m., s.170.

⁴³ A.Akgündüz, a.g.e., s.1.

⁴⁴ Ali Himmet, *Vakıflar I*, İstanbul 1940, s.3.

gezdirilmesi, okul çocuklarına gıda, elbise, okul araç-gereçleri temin edilmesi, fakirlerin ve kimsesizlerin cenazelerinin kaldırılması, bayramlarda fakir ve kimsesizlerin sevindirilmesi, açık hava mektepleri, kuşlara pirinç ve hayvanlara gıda ve su verilmesi gibi toplumun ihtiyaç duyacağı her tür hizmet yürütülmekteydi.⁴⁵ Böylece sosyal ve kültürel hizmet anlayışı bakımından vakıflar önemli bir rol üstlenmiştir. Bu açıdan beledi ve içtimai hizmetleri bakımından vakıf, İslâm dünyasında çeşitli köy ve şehirlerin kurulması veya yeniden teşkilatlandırılmasında büyük rol oynamıştır.⁴⁶

Osmanlıda genel olarak şehirlerdeki mahalleler, vakıf bir külliyeinin, (vakıf camilerin, hamam, çeşme ve benzeri yapıların) etrafında kurulmuştur. Bu şekilde yapılan yüzlerce eser sayesinde, Türk-İslâm şehri karakterinin en iyi örnekleri oluşturulmuştur.

Şehirlerimiz 1856 yılına kadar belediye teşkilatından mahrumdu. Vakfiyeler incelendiğinde, bu tarihten önce su, ulaşım, aydınlatma, temizlik, asayiş gibi belediye hizmetlerinin hep vakıflar tarafından gerçekleştirildiği görülür. Örneğin su kanalları, su kemerleri, çeşmeler, sebiller, kuyular, hamamlar tamamen vakıf kuruluşlardı. Dolayısıyla vakıflar, beledi hizmetlerin yerine getirilmesinde de önemli bir müessese olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şehirlerde hizmetlerin yerine getirilmesinde topluma en faydalı ve en uygun müessese olan vakıf aracılığıyla yürütülen sosyal ve kültürel hizmetler adeta devletle özdeşleşmiş, Osmanlı'nın yükseliş döneminde zirveye çıkıp, devletin zayıflama ve gerileme sürecinde ise zayıflayıp yozlaşmasıyla bir anlamda devletin idare ve uygarlık tarihiyle paralellik arz etmiştir.⁴⁷

Ayrıca vakıflar, büyük sanat eserlerinin, hat, taş, ağaç, maden işçiliği, tezhip, çini, kitap, cilt, ebru gibi sanat dallarının gelişmesine, şaheserler verilmesine katkıda bulunmuştur. Vakfiyelerin dil, kültür, tarih, hukuk, iktisat tarihi, sosyoloji, hatta folklor açısından taşıdığı önem ise ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur.

c) Vakıflar ve İdari-Siyasi Hizmetler

Osmanlı Devlet yapısı, vakfın bu gelişiminin esas kaynağı olmuştur. Gerçekten de vakıfların idaresine devlet ve mahalli büyük idare amirleri karışmadığı gibi, vakıf idaresi de her türlü icraata girişmek için merkeze danışmak, emir almak ihtiyacında değildir. Çünkü padişahlar bile vakıfların

⁴⁵ Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi*, sayı 1, 1938, s.107.

⁴⁶ Doğan Kuban, a.g.m., s.68.

⁴⁷ Nazif Öztürk, *Menş'e ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1983, s.2.

statülerini değiştirmek, haklarını azaltmak, memurlarını değiştirmek hususunda kendilerini yetkili görmemektedir. Birçok vakfın yöneticisi her hususta devlete vergi vermek mecburiyetinden ve devlet memurlarının müdahalesinden bağımsızdırlar. Herhangi bir cezayı gerektiren kabahatleri olsa bile, vakfın kendi zabıtları tarafından cezalandırılmaları söz konusuydu. Şu halde vakıflar, idari, mali ve askeri olmak üzere ayrı ayrı her bakımdan muhtariyeti olan ve bu bakımdan tetkike şayan bulunan orijinal müesseselerdir.⁴⁸

Osmanlılarda orduyu beslemek, adaleti temin etmek, emniyet ve asayiş korumak, ordunun sağlık hizmetleri, eğitim hizmetleri, hattâ ulaşım ve yerleşim hizmetleri gibi birçok hizmet de vakıflar tarafından görülmüyordu. Bu husus, ordunun hem sürekli olarak gücünün korunması, hem de bu konuda devlete ayrıca bir külfet gelmesinin engellenmesi bakımından son derece önemli bir husustur.

Günümüz modern devlet anlayışında, devlet görevleri içinde sayılan eğitim, sağlık, bayındırlık, diyanet, sosyal yardım gibi hizmetler, Osmanlı'da şahısların kurduğu vakıflar tarafından yürütülüyordu. Vakıflara, bu işlerin yürütülebilmesi için de zengin akarlar bağlanıyordu ki, bu da devletin yükünü büyük oranda hafifletmekteydi.

Bütün bunların yanında, Osmanlı İmparatorluğu'nun genel hayatında bir iskân ve imar metodu olarak vakıflar, büyük bir rol oynamıştır. Zira şehirlerde yapılan büyük cami, çeşme, imaret, vs. gibi tesisler, bunun yanında şehir içi yolları ve şehirlere ulaşımın sağlanabilmesi için yol sistemlerinin ve unsurlarının yapılması ayrıca şehirlerde refah ve huzuru sağlamak için genel asayiş temin etmek suretiyle şehirlerin bayındır hale getirilmesi için vakıf ve temlikler yapılmıştır.⁴⁹

Vakıf sistemi Osmanlıların, iskân siyasetini kolaylaştıran en ehemmiyetli unsurlardan biri idi. Askeri sınıfa mensup kimseler ve benzeri tesislerin bulunması, Osmanlı siyasi iktidarının devamı için vakıf müessesesinden faydalanıldığını göstermektedir. Halk üzerinde büyük nüfuzu olan ulemayı ve tarikat şeyhlerini, kurdukları vakıflarla koydukları hükümlerle, hizmetlileri devletin bekası ve vakfın her türlü kötülükten masuniyeti için duaya sevk ettikleri gibi, medreselilerle tekkeliler arasında bir ahenk ve muvazene tesisine de çalışmışlardır.⁵⁰

Vakıflarda süreklilik ilkesi esastı. Vakfın devamlılığı ve geliştirilmesinde, devletin koruyucu gücünün varlığı söz konusu idi. Vakıfların idari ve mali

⁴⁸ Ömer Lütfi Barkan, a.g.m., s.358.

⁴⁹ Ömer Lütfi Barkan, a.g.m., s.354.

⁵⁰ B.Yediyıldız, a.g.m., s.172.

özerkliğe, hukuki acıdan tüzel kişiliğe sahip bir kurum olması, bireylerin bu müesseseye olan güveninin temel dayanaklarını oluşturmaktaydı. Vakıfların bu önemli özelliği çok geniş çapta yaygınlaşmasına da etki etmekteydi. Batılılaşma dönemine ve merkezîyetçi anlayışın Osmanlı yönetiminin her sektörüne hâkim kılınmasına kadar, devlet gücünün vakıflar üzerindeki en belirgin koruyuculuk garantisi, devletin vakfa ait gelir kaynaklarına müdahale etmemesi, vakıf kurumunun yerinden yönetim esaslarına, serbest ekonomi kurallarına ve demokratik prensiplere uygun olarak her türlü bürokratik usullerden bağımsız, özerk ve tüzel kişiliği zedelenmeden yasamasını sağlayan idari, hukûki ve siyasi ortamı hazırlamış olmasıydı. Bu husus devlet idaresi tarafından vakfa karşı verilen desteğin ve ehemmiyetin ciddi bir göstergesi idi.

Netice itibariyle tamamı olmamakla birlikte, vakıfların yukarıda belirtilen hizmetleri yerine getirme açısından şu alanlarda faaliyet gösterdikleri söylenebilir:

- İktisadi alanda: Çarşı, dükkân, bedesten, han, kapan.
- Eğitim alanında: Mektep, medrese, kütüphane, darü'l hadis.
- Dinî alanda: Cami, tekke, mescit, namazgâh, muvakkithane.
- Sağlık ve sosyal alanda: Hastahane (darü's-şifa),⁵¹ kervansaray, imaret, darü'l-aceze, kadın sığınma evi, çocuk emzirme evi, yol, köprü, hamam, çeşme, su yolları, kaldırım, mezarlık.
- Spor alanında: Pehlivan ve kemankeş tekkeleri, ok meydanları.
- Sivil ve askeri alanda: Kışla, kale, saray, tophane, bahçe.⁵²

Vakıflar, mekân, insan ve inanç arasında kurulan ilişkilerin ortak bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle vakıflar, Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu yararına yönelik olarak gerçekleştirilen hizmetlerde devlet bütçesinden değil daha çok şahısların bir teşebbüsü olarak şekillenmiştir. Şehirlerde bu alanda gerçekleştirilen tüm faaliyetlerin büyük bir çoğunluğu şahıslara ait ferdi gayretlere gerçekleştirilmekte idi. Toplumun yararına hayır işleme düşüncesi, gerek yapı inşası ve gerekse işletmeciliğinde devletin doğrudan görev yüklenmemesi, imar girişiminde bulunan şahısları, vakıf

⁵¹ Sağlık alanındaki Selçuklu ve Osmanlı vakıflarından darüşşifaların tarihi ve bir modern hayır kurumu olarak Zeynep-Kamil Hastanesi'nin vakıf kurumları içindeki yeri için bkz. F.Günergun, Ş.Etкер, "Waqf endowments and the emergence of modern charitable hospitals in the Ottoman Empire - The Case of Zeynep-Kamil Hospital in Istanbul," in H.Ebrahimnejad (ed.), *The Development of Modern Medicine in Non-Westren Countries - Historical Perspectives*. Routledge, London & New York 2009, s.82-107. Bir hayır kurumu olarak kurulan Zeynep-Kamil hastanesi örneğinde, 1876 tarihinde hazırlanan vakfiye şartlarının Zeynep Hanım'ın ölümünden (1884) sonra tam olarak uygulanmaması, mirasçılarının hastaneyi bir hayır kurumu olarak yaşatma isteğinin bulunmaması, hastanenin maddi kaynaklarını sınırlamıştır. Bir hayır kurumu olarak kurulan Zeynep-Kamil hastanesi örneğinde, 1876 tarihinde hazırlanan vakfiye şartlarının Zeynep Hanım'ın ölümünden (1884) sonra tam olarak uygulanmaması, mirasçılarının hastaneyi bir hayır kurumu olarak yaşatma isteğinin bulunmaması, hastanenin maddi kaynaklarını sınırlamıştır.

⁵² Ziya Kazıcı, *İslâmi ve Sosyal Açından Vakıflar*, İstanbul 1985, s.101-102.

sisteminin imkânlarından yararlanmaya yöneltmiştir. Böylece şahıslar tarafından yaptırılan ve çeşitli hizmetlerin gerçekleştirilmesi amacını güden imar faaliyetleri, başta devlet adamları olmak üzere diğer varlıklı hayırsever vatandaşlar tarafından yapılmakta idi.

Sosyal, kültürel, iktisadi ve idari açıdan şehrin fiziki dokusunda dolayısıyla şehrin görünümünde önemli bir etkisi olan vakıflar, Osmanlı şehirlerine önemli değerler katan kurumlardır. Şehirlerde böylesine kapsamlı bir hizmetler bütünü varlığı, şehirlerin kırsal yerleşmelerden farklı bir görünüme bürünmelerini sağlıyordu. Bu da şehirlerin merkezi hâkimiyetini arttırmakta ve gücü elinde tutmasında etkili bir faktör olmuştur. Fakat vakıflar bugün, geçmişe ait birçok işlevini yitirmiş, sadece fiziki görüntüsünü (kısmen) sürdüren ve geçmişi geleneksel yapısıyla kendi içinde yaşayan, günümüzde birçoklarının böylesine geniş kapsamlı hizmetlerinden habersiz olarak yanı başında hayatını sürdürdüğü bir müessesedir.

Toplumun ihtiyaç ve problemlerine en geniş çapta cevap vermeye çalışan vakıf müessesesinin hizmet alanı, kuşkusuz bu şekildeki bir sınıflandırmayla sınırlandırılmaz. Bunun hakkıyla yapılabilmesi için, vakıflarla ilgili her tür doküman, belge ve vakfiyelerin incelenmesi gerekmektedir ki, ancak bunun sonucunda bu müessesenin yaptığı hizmetlerin alanı sınıflandırılabilir.⁵³ Osmanlı medeniyetinin ve toplumunun en önemli özelliği olan yardımlaşma ve dayanışmanın bir bakıma en iyi tanımlayıcısı olarak özel bir yere sahip olan vakıflar; sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi ve daha birçok açıdan şehirlerin kuruluş ve gelişiminde son derece etkili bir yere sahip olan büyük bir sistemdir. Her bir vakfiyesi üzerinde özenle ve önemle durulması, araştırılması ve değerlendirilmesi gereken bu sistemde, Fatih Sultan Mehmet'in vakfiyesi - Osmanlı şehirleri için- güzel bir örnek teşkil eder. İstanbul'un fethinden sonra, dikkatleri şehrin imarına yönelten Fatih Sultan Mehmet'in kendi vakfiyesinde yer alan beyitte Osmanlı şehir kültüründe vakıf sisteminin önemini şu şekilde dile getirir.⁵⁴

"Hüner bir şehir bünyâd itmekdür

Reâyâ kalbin âbâd itmekdür"⁵⁵

Sonuç olarak geçmişi, kaynakları, özellikleri, fonksiyonları, esasları, kapsamı, yapısı ve daha birçok açıdan; içinde *tarihi coğrafyanın* da bulunduğu

⁵³ B.Yediyıldız, "Müessese ve Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi," *Vakıflar Dergisi*, sayı XV, 1982, s.21.

⁵⁴ Nazif Öztürk, "Fatih Vakfiyelerinde Şehircilik", *II. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu*, 31 Mayıs-1 Haziran 1997, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 1997, s.169.

⁵⁵ Hüner bir şehir kurmak (ve) Halkın gönlünde ebedileş[tir]mektir.

birçok bilimsel çalışmanın böylesine önemli ve çok işlevli bir kurumun iyi araştırılması ve anlaşılması son derece önemlidir.

Özet

Osmanlı şehirleriyle ilgili hemen tüm araştırmalarda vakıflardan söz edilmesi dikkat çekicidir. Batı'da "vakıf cenneti" olarak nitelendirilen Osmanlı kimliği adeta vakıfla özdeşleşmiş olduğunu söyleyebiliriz. Gerçek bir uygulama alanı olarak vakıflar, medeni bir toplumda gerçekleştirilebilecek hemen tüm hizmetlerin gerçekleştirildiği bir sistem olmuştur.

Osmanlı şehirlerinde sosyal, kültürel, ekonomik ve daha birçok açıdan şehirlerin gelişmesine, bayındır ve refah bir duruma gelmesine büyük bir katkı sağlayan vakıf sistemi, dönemin şartlarına uygun olarak gelişmiş ve önemi gittikçe artarak şehir hayatının önemli bir parçası olmuştur.

Tarihi süreç içinde dünya siyasi konjonktüründe önemli bir değişim yaşanması ve siyasal-sosyal-ekonomik dengelerin değişmesiyle şehre büyük ve olumlu bir değer katan bir kurum iken, zamanla sistemin değişime ayak uyduramamasından dolayı birçok kurum gibi şehre geçmişte olduğu kadar fayda sağlayamayan bir kurum haline dönüşmüştür.

Kaynaklar

- Ağmanvermez, Ahmet, "Bir Vakıf Medeniyeti Olarak Osmanlı," <http://www.e-tarih.org/makaleler.php?sayfa=makaledetay&makaleno=1173> (01.09.2008).
- Akgündüz, Ahmet, 1988, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Arsebük, Esat, 1938, *Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku I*, Tan Matbaası, İstanbul.
- Barkan, Ömer Lütfi, 1942, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler," *Vakıflar Dergisi*, sayı 2, s. 279-386 (Ankara).
- Barkan, Ömer Lütfi, 1944, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Vakıflarının İdari-Mali Muhtariyeti Meselesi," *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, c.I, s.11-25 (Ankara).
- Bayartan, Mehmet, 2005, "Osmanlı Şehirlerinde Bir İdari Birim: Mahalle," *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, sayı 13, s.93-108 (İstanbul).
- Bayartan, Mehmet, 2005, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri," *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, sayı 13, s.85-92 (İstanbul).
- Berki, Ali Himmet, 1940, *Vakıflar*, İstanbul.
- Berki, Ali Himmet, 1962, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı," *Vakıflar Dergisi*, c.5, s.127-128 (Ankara).
- Cerasi, Maurice, M., 1999, *Osmanlı Kenti – Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (Çev. Aslı Ataöv), Yapı Kredi Yay., s.70, İstanbul.

- Cezar, Mustafa, 1985, Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Donem İmar Sistemi, sf.335-336, İstanbul.
- Çağatay, Neşet, 1994, *Güncel Konular Üzerine Makaleler*, Türk Tarih Kurumu Yay., VII. Dizi, Ankara.
- Dadaş, Cevdet vd., 2000, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya Vakıfları*, Kütahya Belediyesi Kültür Yay. II, c.I, Kütahya.
- Ertem, Adnan, 2004, "İstanbul Vakıfları," *İstanbul: Şehir ve Medeniyet* (Haz. Şevket Kamil AKAR), Klasik Yay., s.327-333, İstanbul.
- Göney, Süha, 1995, *Şehir Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- Günergun, Feza ve Etker, Şeref, 2009, "Waqf endowments and the emergence of modern charitable hospitals in the Ottoman Empire - The Case of Zeynep-Kamil Hospital in Istanbul," in H.Ebrahimnejad (ed.), *The Development of Modern Medicine in Non-Westren Countries - Historical Perspectives*. Routledge, London & New York 2009, s.82-107.
- Halaçoğlu, Yusuf, 1995, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Hatemi, Hüseyin, 1985, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Vakıf," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., c. 6, s.1657-1678, İstanbul.
- İpşirli, Mehmet, 1994, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Yay.Haz. E.İhsanoğlu, IRCICA Yay., s.139-277, İstanbul.
- Kayaoğlu, İsmet, 1976, "Vakfın Menşei Hakkındaki Görüşler," *Vakıflar Dergisi*, sayı 11, s.49-55 (Ankara).
- Kazıcı, Ziya, 1985, *İslami ve Sosyal Açısından Vakıflar*, Marifet Yay., İstanbul.
- Köprülü, Bülent, 1951, "Tarihte Vakıflar," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, VIII/3-4, s.479-518 (Ankara).
- Kuban, Doğan, 1968, "Anadolu-Türk Şehri. Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler," *Vakıflar Dergisi*, sayı III, s.53-73 (İstanbul).
- Kunter, Halim Baki Kunter, 1938, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd," *Vakıflar Dergisi*, c.1, s. 103-129 (Ankara).
- Öztürk, Nazif, 1983, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara.
- Öztürk, Nazif, 1995, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıflar*, İstanbul.
- Öztürk, Nazif, 1997, "Fatih Vakfiyelerinde Şehircilik", *II. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu, 31 Mayıs-1 Haziran 1997*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., s.167-176, İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki, 1993, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., cilt III, s.577, İstanbul.
- Yediyıldız, Bahaeddin, 1982, "Müessese ve Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi," *Vakıflar Dergisi*, sayı XV, s.23-53 (Ankara).

Yediyıldız, Bahaeddin, 1986 “Vakıf” Maddesi, *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*, c.XIII, s.153-172, İstanbul.

Zorlu, Tuncay, 2002, “Süleymaniye Tıp Medresesi I,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.III, sayı 2, s.79-122; “Süleymaniye Tıp Medresesi II,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.IV, Sayı 1, s.65-97.

Waqfs in Ottoman cities and the values added to the city by the Waqf System

Waqfs (religious emdowments) are mentioned almost in every research published on Ottoman cities. The great diversity of waqfs caused the Ottoman Empire to be known as a “land of waqfs”, and consequently Ottoman identity became characterized by waqfs. As a matter of fact, almost all services that are provided in a society were included in the waqf system.

The waqf system contributed to the social development of Ottoman cities, and flourished in accordance with the conditions of the period, and became an essential element of the urban fabric. As a result of the developments in political conjuncture and the changes in the world economic equilibriums, the waqf system, which had greatly contributed to the city life in the past, became unable support and sustain city life as in the classical period of Ottoman history, because it could not keep pace with these divers and multi-dimentional changes.

Key words: Waqf, Ottoman, City, Historical geography; **Anahtar kelimeler:** Vakıf, Osmanlı, Şehir, Tarihi coğrafya.